
ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ТА ПРАКТИКА ЖУРНАЛІСТИКИ

УДК 070:94(0465.54)

Р.В. Базака

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ТА СОЦІОКОМУНІКАЦІЙНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРЕСИ КІРОВОГРАДЩИНИ

У статті розглянуто основні передумови зародження та розвитку друкованої преси Кіровоградської області, серед них такі соціокультурні й масовокомунікаційні фактори, як економіка, мистецько-культурне та науково-освітнє життя краю, розвиток друкарства. Проаналізовано роль місцевої інтелігенції в масовокомунікаційному житті краю.

Ключові слова: масова комунікація, преса, друкарство, економіка, промисловість, інтелігенція, телеграф.

I. Вступ

На сучасному етапі формування українського журналістикознавства є актуальним вивчення історії журналістики як фундаменту для розвитку масовокомунікаційних процесів у суспільстві. У контексті заданої проблеми важливим є дослідження історії регіональної журналістики. Без сумніву, значний інтерес становить процес зародження та формування журналістики Кіровоградської області, географічного центру України, який активно впливає на розвиток та поступ держави; історико-культурні та масовокомунікаційні передумови зародження преси Кіровограда (до 1924 р. – Єлисаветград), одного з перших повітових міст усієї імперії, в якому з'явилася друкована періодика.

Розвиток економіки, культури, освіти, частково масової комунікації, на землях Кіровоградщини вивчали А. Богульський, В. Босько, П. Кизименко, В. Ковалик, О. Чуднов, С. Шевченко; неоціненний внесок у дослідження літературно-мистецького життя краю зробив Л. Куценко. Та попри дослідження тих чи інших чинників, що вплинули на зародження та формування преси Кіровоградщини, немає жодної праці, в якій біло б розглянуто всі ці чинники, комплексно та ґрунтовно проаналізовано б їх вплив на розвиток регіональної журналістики.

II. Постановка завдання

Мета статті – проаналізувати основні історико-культурні й масовокомунікаційні передумови зародження та формування періодичних друкованих видань Кіровоградщини

як своєрідного соціокультурного феномену в контексті розвитку української преси.

III. Результати

Кіровоградська область розташована в самому центрі України, в межиріччі Дніпра та Південного Бугу, в південній частині Придніпровської височини. На початку XIX ст. землі сучасної Кіровоградщини належали до Новоросійської губернії, згодом – до Херсонської. У січні 1939 р., відповідно до рішення Президії Верховної Ради СРСР, із метою поліпшення господарювання в краї було створено Кіровоградську область, до складу якої увійшло 24 райони, “запозичені” в сусідніх областях: Миколаївської, Одеської, Київської, Дніпропетровської та Полтавської [2, с. 52].

Культурним, економічним та промисловим ядром краю було місто Єлисаветград. Заснуванню міста послужила фортеця св. Єлисавети, котра особистим указом Імператриці Єлисавети Петрівни від 11 січня 1752 р. була закладена генералом Глебовим.

Значну роль фортеця Єлисаветграда відіграла в боротьбі Росії за вихід до Чорного моря: “В роки російсько-турецької війни 1768–1774 рр. вона була операційною базою російських військ. У січні 1769 р. загопи татар на чолі з ханом оточили укріплення. Але наближення російської армії примусило їх зняти облогу й відійти до Криму. З перенесенням воєнних дій далі на південь фортеця св. Єлисавети стає резервною базою російських військ” [2, с. 82].

Уже в середині XIX ст. Єлисаветград став досить великим містом. У ньому мешкало 90 тис. осіб. Через Єлисаветград проходили торговельні та транспортні шляхи в низку країн світу: Польщу, Росію, Молдову, Крим, Туреччину. Новій хвилі розвитку торгівлі сприяло відкриття першої залізничної лінії в Єлисаветграді в 1868 р. Залізниця з'єднувала місто з Одесою, Харковом, Поніпров'ям, Донбасом, Москвою.

Одночасно з торгівлею розвивається промисловість Єлисаветградщини. У другій половині XIX ст. – на початку XX ст. економіка Російської імперії стрімко розвивалася. Не оминув прогрес і земель сучасної Кіровоградщини. “Херсонська губернія тоді ще не могла похвалитися потужними розробками залізної руди, вугілля чи інших корисних копалин, але цей степовий край був багатий сільськогосподарськими угіддями. Тому тут користувалися значним попитом підприємства, які забезпечували землеробів технікою й реманентом або переробляли сільськогосподарську продукцію” [7, с. 26].

“В Єлисаветграді нараховується 60 фабрично-заводських великих підприємств, підпорядкованих нагляду фабричної інспекції, із загальною кількістю працівників більше ніж 4000 осіб і сумою продуктивності в 15 мільйонів рублів” [7, с. 26–27]. “1920 року український учений І. Вологодцев, вивчаючи перепис 1897 р., зарахував місто Єлисаветград до першої економічної групи – фабрично-заводської” [5, с. 175–176].

На думку історика В. Крижанівського, саме за сприяння торговельно-промислової еліти в 1887 р. вперше в повітовому місті в Україні підготовлено Адрес-календар, який містив інформацію й економічного характеру [5, с. 176].

Розширення кордонів Російської імперії на південь призвело до потреби зв'язку далеких провінцій із центром. Так, у 1855 р. була запущена перша телеграфна станція Москва – Київ – Кременчук – Єлисаветград – Миколаїв. Із часом роль телеграфа в управлінні краєм зростає. Так, у 1913 р. через Єлисаветград проходили повідомлення з усієї імперії та ряду інших країн (Австро-Угорщина, Німеччина, Великобританія, Франція, Швейцарія, Голландія, Італія, США тощо).

У другій половині XIX ст. в місті стрімко формуються інтелектуальні сили. До Єлисаветграда з Бобринця переїжджають Іван Тобілевич, Марко Кропивницький та інші зачинателі національного театрального мистецтва в Україні, починають формуватися українофільські гуртки. Складно переоцінити внесок українофільської громади в життя та розвиток соціокультурної сфери міста. “Відразу ж мусимо зазначити, що формально в Єлисаветі не було створено цієї організації української демократичної інтелігенції,

проте лише формально” [6, с. 45]. Ще до заснування громади в Єлисаветграді, на початку 1970-х рр. місцева інтелігенція активно залучалася до справ Одеської та Київської громад. Іван Тобілевич на запрошення київської громади брав участь у відкритті Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Цей гурток значно посприяв розвитку української справи, він розбудив серця млявих українців, з'явилися фанати фольклору та етнографії – згадує очевидиця подій, громадська діячка Софія Русова [6, с. 45].

Офіційно зареєструвати громаду не вдалося. Цьому стали на заваді заборони царським урядом у 1876 р. організувати громадські рухи, звинувачені в “сепаратизмі” та “українофільстві”. Але урядові заборони не зашкодили організації політичного гуртка, а лише пришвидшили його утворення. 1876 р. можна вважати роком народження українофільської громади міста. Саме в цьому році до міста приїздить Опанас Михалевич, після розгрому Київської громади йому заборонялося проживати в Києві, певний час він мешкав на Полтавщині, потім брав участь у Російсько-Турецькій війні, а після її закінчення за порадою В. Антоновича приїздить до Єлисаветграда, оскільки саме тут, на думку В. Антоновича, потрібні інтелектуальні сили.

Єлисаветградський гурток мав двох потужних лідерів – І. Карпенка-Карого та О. Михалевича. Їх погляди на політику часто розбігалися, про що згадував Є. Чикаленко: “Михалевич, як драгоманівець, і переконаний федераліст, гостро критикував народовольчеську програму, доводячи, що тактика їхня глибоко помилкова: вони хочуть захопити в свої руки державний апарат і шляхом декретів перестроїти весь лад Росії, а це неможливо, бо периферії в разі повстання підуть своїм шляхом. К. Карий, що практично добре знав життя, особливо адміністративний лад у Росії, був тої думки, що коли хто захопить центр, то той, опершись на поліцію та військо, не тільки буде правити Росією, а зможе й заводити новий лад, якщо він не буде протиприродний. Тепер життя довело, що К. Карий мав рацію” [6, с. 57]. Науковець та краєзнавець Леонід Куценко написав, що обидва диспутанти виявилися правими, хіба що секретар поліції Тобілевич глибше пізнав імперську суть Росії.

У 1889 р. на службу в Єлисаветградський окружний суд вступив С. Шелухін, який активно брав участь у житті гуртка. Єлисаветград стає одним із центрів формування українофільських громад. Незважаючи на потужну політичну складову, єлисаветградський гурток за показником культурного розвитку випереджав усі інші українські осередки.

У кінці 1884 р. гуртківці взялися за упорядкування літературного альманаху “Степ”. Альманах був переважно україномовним та єлисаветградським за складом, але гуртківці хотіли зробити альманах загальноукраїнським виданням, тож до участі були запрошені відомі діячі Іван Нечуй-Левицький (у збірці підписаний Іван Левицький) та Данило Мордовець. Під псевдонімом М. Заволока до альманаху подав своє оповідання “Бідна дівчина” ще нікому не відомий двадцятирічний юнак Михайло Грушевський. Цю публікацію можна вважати літературним дебютом майбутнього історика, благословив же в літературі М. Грушевського і порадив подати твір у єлисаветградський “Степ” Іван Нечуй-Левицький [6, с. 67]. Альманах побачив світ у 1886 р., на обкладинці зазначалося “Степ. Херсонский беллетристический сборник. Херсон, 1886. С.-Петербург. Тип. В. Багашова, 1886”. Однією із причин того, чому у вихідних даних містом видання було зазначено Херсон, є той факт, що після розгрому єлисаветградського гуртка рукопис альманаху залишився в Д. Марковича, якого було переведено до Херсону, а уже з Херсону рукопис було передано до друку.

Своєю ідейно-політичною, художньо-культурною діяльністю гуртківці створювали навколо себе український простір, якого так не вистачало в умовах Російського імперського поневолення, до них постійно приєднувалися небайдужі люди, громадські та культурні діячі, інтелігенція, учнівська молодь, і головне що їх творчість (особливо літературна та театральна) була затребувана у звичайного народу. “І ще одне і дуже важливе – єлисаветградські гуртки творили українську людину, власне, вони засвідчили відродження суверенної української особистості, людини діяльної на ниві національного поступу. Чи не тому так густо українських гуртківців ми згодом знайдемо на чільних посадах в урядах УНР” [6, с. 57].

У кінці XIX ст. – на початку XX ст. в Єлисаветграді потужно працює мережа початкової та середньої освіти: Єлисаветградська чоловіча гімназія, в якій навчався письменник, політик, голова Директорії Володимир Винниченко, відомі письменники й журналісти Ісак Шкловський (псевдонім Діонео) та Амінад Шполянський (псевдонім Дон Амінадо), Дмитро Горшков (громадський діяч, політик, публіцист, редактор і видавець місцевої газети “Голос Юга”) та жіночі гімназії, Єлисаветградське жіноче семикласне училище, Єлисаветградське кавалерійське училище, Єлисаветградське реальне земське училище, в останньому навчалися відомі своїм талантом архітектор Яків Пауценко, інженер, батько Нобелівського лауреата Ігоря Тамма – Євген Тамм, письменники Юрій

Яновський, Євген Маланюк, театральні діячі Микола Садовський, Панас Тобілевич (майбутній артист Панас Саксаганський), Олександр Тарковський та інші. Саме в цьому навчальному закладі в 1875–1881 рр. навчався майбутній меценат, громадський діяч Євген Чикаленко. Можна припустити, що саме перебування в Єлисаветграді вплинуло чи навіть сформувало українофільські погляди Євгена Харлампійовича, який сидів за однією партою з Панасом Тобілевичем, товаришував з ним, нерідко бував у будинку родини Тобілевичів.

Академічної потужності закладу надавали викладачі М. Марков (історик, філолог, теоретик педагогіки) і В. Ястребов (етнограф, археолог, постійний автор “Киевской старины” та ряду інших видань) й інші педагоги, знані в усій імперії. Очолював заклад Михайло Завадський, провідний педагог, реформатор освіти, сенатор. У той час Михайло Ромулович вів активну педагогічну діяльність та поширював новітні педагогічні думки, друкувався в багатьох часописах, присвячених цій тематиці, вів активне листування з провідними педагогами, зокрема зі Львом Толстим.

Значно посприяло появі перших періодичних видань виникнення мережі друкарень, яких до початку XX ст. працювало від 7 до 14. У довідковому альбомі “Фабрики, заводи и рудники Южной России” подано список підприємств півдня Росії, що функціонували на початку XX ст. У ньому розміщувалася інформація і про єлисаветградську промисловість, тож, за його даними, в Єлисаветграді працювало сім потужних друкарень.

Серед цих підприємств найпотужніша друкарня М. Гольденберга, вона була оснащена керосиновим двигуном, працювало 39 робітників [10, с. 51]. Інші друкарні були менш оснащені: або електродвигуном, або ручними двигунами, серед них друкарня Д. Шполянського (12 робітників), М. Фінкеля та Г. Рєзнікова (5 робітників), А. Болтянського (15 робітників), Б. Бургедорфа (15 робітників), В. Лапідуса (8 робітників), А. Селевіна (15 робітників). Усі друкарні розміщувалися біля залізниці [7, с. 28–29].

На той час у Єлисаветграді не існувало спеціалізованих друкарень, тож ряд продукції кожного підприємства був схожим. Найчисленнішими виданнями були офіційні: звітна документація, протоколи засідань повітової влади, відомості про огляд навчальних установ, збірники постанов, скажімо: “Систематический свод постановлений Єлисаветградского Уездного Земского Собрания за 1865–1895 годы”.

“Офіційні видання були фінансовою опорою друкарень. Збереглися документи про віддачу з торгів друкарських робіт для місь-

кої управи на початку ХХ ст. М. Гольденберг виконував значну частину таких замовлень. Друкарня виготовляла не лише фінансові звіти та іншу офіційну книжкову продукцію, а й різноманітні бухгалтерські, касові, конторські, квитанції та інші книги і зошити, а також призивні списки, обкладинки для справ, різноманітні бланки звернень, оголошень, повісток, зобов'язальних постанов, картки й узагалі все, що "необхідно для діяльності управи, лікарні, сирітського суду, міського повіреного і міських лікарів". Та для того, щоб отримати такі замовлення, потрібно було виграти відповідні торги [8, с. 249].

Другою великою групою видавничої продукції були навчальні, наукові й довідкові видання. До цієї групи входили підручники викладачів єлисаветградських гімназій та училищ, скажімо "Повторительный курс русского языка (граматической). Справочная книга для учащихся" за упорядкуванням М. Крижанівського, праці В. Ястребова М. Маркова та інші. Помітне місце у видавничому ряді займала художня література. У 1875 р. у друкарні А. Гольденберга побачила світ перша україномовна книга в місті І. Гриненка (Йосипа Шевченка).

У друкарні братів Шполянських у 1897 р. вийшла краєзнавча праця "Исторический очерк г. Елисаветграда" упорядником та видавцем був міський голова Єлисаветграда А. Пашутін, частина книги "Народна освіта і навчальні заклади" належить перу викладача російської мови та літератури Єлисаветградського реального земського училища М. Маркову.

Інший величезний шар видавничої продукції займали єлисаветградські періодичні видання, які виходили здебільшого в друкарнях Гольденбергів, Шполянських та А. Селевіна.

IV. Висновки

Розвитку масової комунікації, а згодом зародженню періодичної преси Кіровоградщини слугували декілька основних чинників: 1) економічний розвиток краю, який сприяв появі потужного кола торгової та виробничої еліти міста; 2) зародження в місті інтелігенції та формування інтелектуальних сил; 3) поява першого в Україні професійного театру та створення українофільських громад; 4) формування в місті розгалуженої мережі початкової й середньої освіти; 5) утворення при навчальних закладах гуртків культурного, етнографічного, археологічного та історичного спрямування, що об'єднали науково-педагогічну еліту краю; 6) проведена через Єлисаветград перша в Російській імперії телеграфна лінія; 7) відкриття першої в місті залізниці; 8) мережа друкарень міста, яка сприяла розвитку видавничої справи, а згодом появі перших періодичних видань краю.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні історико-функціональних особливостей офіційної преси та її ролі в соціокультурному житті краю.

Список використаної літератури

1. Босько В. Історичний календар Кіровоградщини на 2006 рік. Люди. Події. Факти / В. Босько. – Кіровоград : Центрально-українське вид-во, 2005. – 140 с.
2. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 816 с.
3. Кіровоградщина. Історія рідного краю : навч. посіб. [для загальноосвіт. навч. закл. Кіровоград. обл.] / за ред. І.А. Козир. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 304 с. : іл.
4. Ковалик В. Виникнення та розвиток телеграфу на Єлисаветградщині / В. Ковалик // Культурно-освітні процеси краю у ХІХ столітті. – Кіровоград : КОІППО, 2004. – С. 83–89.
5. Крижанівський В. З історії Єлисаветградської преси ("Єлисаветградский вестник" 1876–1894 роки) / В. Крижанівський // Вежа. – 2012. – № 29. – С. 175–174.
6. Куценко Л. "Народу самостійні діти..." Українська доля Дикого поля / Леонід Куценко. – Кіровоград : Спадщина, 2005. – 120 с.
7. Петраков В.В. Промисловість Єлисаветградщини / В.В. Петраков // Краєзнавчий вісник Кіровоградщини. – Кіровоград : Центрально-Українське вид-во, 2008. – Вип. ІІ. – С. 26–40.
8. Романюк Н. Одна з перших приватних друкарень у Єлисаветграді: тематико-типологічний та організаційний аспекти / Наталя Романюк // Український інформаційний простір : науковий журнал Інституту журналістики і міжнародних відносин Київ. нац. ун-ту культури і мистецтв / гол. ред. М.С. Тимошик. – К. : КНУКІМ, 2013. – Число 1 : у 2 ч. – Ч. 2. – С. 247–254.
9. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 537. – Од. зб. 150. – А. 31.
10. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 575. – Оп. 1. – Од. зб. 87. – А. 51.
11. Чернишенко І. Михайло Завадський – педагог, громадянин, сенатор / І. Чернишенко. – 2-ге вид. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2011. – 132 с. : іл. – (Сер. "Єлисаветградське коло").

Стаття надійшла до редакції 04.11.2013.

Базака Р.В. Историко-культурные и социокоммуникационные предпосылки формирования прессы Кировоградской области

В статье рассматриваются основные предпосылки зарождения и развития печатной прессы Кировоградской области, в частности такие социокультурные и массово-информационные факторы, как торговля, промышленность, художественно-культурная и научно-просветительская жизнь края, развитие печати. Анализируется роль местной интеллигенции в массово-коммуникационной жизни края.

Ключевые слова: массовая коммуникация, пресса, печать, экономика, промышленность, интеллигенция, телеграф.

Bazaka R. Historical, cultural and mass communicational prerequisites of forming the press of Kirovohrad region

The main prerequisites of origins and development the published media of Kirovohrad region are considered in the article, among them are such socio-cultural and mass-communicative factors as economics, artistic, cultural, scientific and educational life of the region, progress of publishing. The role of domestic intellectuals in the mass-communicative life of the region is analyzed.

The purpose of the article is analyzing the main historical, cultural and mass-communicative prerequisites of origins and development the published media of Kirovohrad region as an original socio-cultural phenomenon in the context of development of the Ukrainian press.

Such methods as historical and statistic, socio-genetic, historical and chronical, historical and comparative and retrospective methods are chosen for the research.

Some main factors promote the development of the mass communication and then – the origins of the published media of Kirovohrad region, among them are: 1) economic development of the region, that caused the appearance of the strong trade and industrial elite of the town; 2) appearance of intellectuals in the town and forming the intellectual elite; 3) appearance of the first Ukrainian professional theatre and creating the first Ukrainophile communities; 4) forming the wide system of the primary and secondary education in the town; 5) appearance the groups of cultural, ethnographic, archeological and historical direction in the higher educational institutions, that united the scientific and cultural and pedagogical elite of the region; 6) building of the first in the Russian empire telegraph line through Yelysavethrad; 7) opening of the first railway in the town; 8) opening the system of publishing houses in Yelysavethrad, that caused the development of the publishing and then – appearance of the published media in Kirovohrad region.

The perspectives of the further researches are perceived in the analyzing the historical and functional characteristics of official periodicals and their role in socio-cultural life of the region.

Key words: mass communication, press, publishing, economics, industry, intellectuals, telegraph.